

Поэманың бас кейіпкерлерінің бірі – қалмақ қызы. Ол Мағжанның ұғымында жай ғана тұтқын емес. Атағы алашқа әйгілі Баян батыр ғашық болған қыздың көркіне ақылы сай еді. Қыздың сұлулығын Мағжан аса нанымды суреттейді.

*Сол сұлу сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Толғын ет, шапақтай бет, тісі меруерт,
Сөздері – су сылдырлап құйылғандай.
Бір улап, көзқарасы бір айнытқан,
Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай.
Лебізі – жібік лебі, жұмақ желі,
Кәусардай тартқан адам қалар қанбай.*

Осындай ерекше сұлулық иесі – қалмақ қызының қайсарлығы мен ақылы да қайран қалдырады. Сөз салмақ болған Баянды «ағатайлап» жүріп, өзіне қарындас ретінде қарауға мәжбүр еткен. Түпкі ойында туған жұрты, ата-анасы жатыр.

*Алаштың аруы боп кетсе-дағы,
Жанымен өз жұртынан айырылмаған, -*

күйі, ақыры, жас Ноянды өз дегеніне көндіреді. Ноян қанша батыр болса да, қыздың сөзіне бас иеді. Мағжан суреттеген Ноян жастық албырттықтың, тазалықтың, шынайы сезімнің символы.

Абылай хан поэмада «кең ойлы данышпан», елге қорған болған хан ретінде көрінеді. Қол

астына алаштың атақты батырларын жинаған қолбасшы. Поэма оқиғасында Абылай қалмақтардың алдағанына сеніп, амалсыздан кері қайтуға мәжбүр болады. Батырларының бәрі осындай бөтуаға келеді. Тек жалғыз Баян ғана:

*«Апырым-ай, алаш арын жоқтамастан
Жөнкіліп бұл қайтудың мәні қалай?» -*

деп, қасына жүз жолдас ертіп қашып кеткен қалмақтың соңынан қуады. Сонымен қатар, ақынның шеберлігі, өлең өрімі, сөз көркемдігі, образды суреттеу, романтикалық асқақтық тәрізді қасиеттер де поэмада кеңінен көрінеді [6, 286.].

«Батыр Баян» поэмасы – тек Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығынан ғана емес, бүкіл қазақ поэзиясының қазыналы қорынан лайықты орын алатын аса көркем де құнды туынды.

1. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 325б.
2. Сыздықұлы З. Мағжантану мәселелері. // Таңшолпан, 2009. - №2.
3. Жұмабаев М. Шығармалар, 3т., Алматы: 1995. – 512б.
4. Жұмабаев М. Шығармалары, I том, Алматы: 1992. – 256б.

* * *

В статье рассматриваются национальное самопознание и основные идеи поэзии Магжана Жумабаева в контексте эпохальных перемен начала XX века.

* * *

The article considers the national self-leading ideas of poetry Magzhan Zhumabayev in the context of an epochal shift early twentieth century.

А. А. Оспанова

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ МЫСАЛ ШЫҒАРМАЛАРДЫ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ

А. Байтұрсынов ақындығының бір қайнар көзі орыс поэзиясында жатыр. Ол орыс ақындарын беріле мол оқыған. Ауыл мұғалімі боп істеген жылдарынан бастап шәкірттеріне И. А. Крылов мысалдарын оқытқан. Орыс ақындары А. С. Пушкинді, М. Ю. Лермонтовты, С. М. Надсонды оқып, кейбір шығармаларын аударған. Ақыннан қалған мұраның ішінде А. С. Пушкиннің «Ат» деген өлеңі, «Данышпан Аликтің ажалы», «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш» ертегілері бар. 1901 жылдан бастап Крылов мысалдарын аударып, сол негізде өзі де мысалдар жаза бастайды. А. Байтұрсыновтың

мысал жанрына ден қоюының үлкен мәні бар еді. Ондағы моральдық, адамгершілік тағылымын ол қазақ қоғамы үшін аса қажет үлгі деп түсінді. Адам бойында кездесетін намыссыздық, жігерсіздік, алауыздық, жалқаулық пен жағымпаздық, қулық пен зорлық сияқты келеңсіз мінездерді сынау, шенеуге келгенде, ақын мысал жанрын тандады. Әр түрлі аңдардың аллегориялық бейнесін беріп, олардың арасындағы түрлі қарым-қатынас арқылы ғибратты тұжырымдар жасады.

Крылов мысалдарын аудару Ыбырай, Абай тәжірибесінен басталса, Ахмет өз кезіндегі зиялы

ақын-жазушылар С. Көбеев, Б. Өтетілеуовтермен қатар жұмыс істеп, мысал, ертегілер аударып, әдеби қазынаны байытты. Бір мысалдың өзі әр қайсысының аудармасына ілікті. Оны бір ақын өлеңмен аударса, енді бірі қарасөзбен аударды. Бұл тәжірибе әдебиет тарихындағы нәзирагөйлік тәсілді байытты. Ұқсас өмір шындығын қамтып, ойға ой қосып отыратын үлгілер ұлттық әдебиеттегі мысал жанрының дамуына жол ашты. А. Байтұрсынов И.А. Крылов мысалдары сюжетін сақтағанмен, қазақ тұрмысын танытатын жаңа ойлар қосып молайтады. Мысалы, «Қасқыр мен тырна» түпнұсқада 19 жол болса, аудармада – 76 жол. «Өгіз бен бақа» түпнұсқада 17 жол болса, аудармада – 36 жол. Басқа мысалдар да осындай жолмен аударылған. Ұлттық сипат тек көлемінен ғана емес, кейіпкерлер атынан да аңғарылады. «Қасқыр мен мысық» мысалындағы Васька, Степан, Демьян, Трофим аттарын Ахмет Қоянкөз, Құрамыс, Көпберген бай, Қисықбас деп өзгертіп алады.

Бұл тәжірибе А. Байтұрсыновтың аудармашы ғана емес, ұлттық әдебиеттегі мысал жанрын дамытушы болғанын дәлелдейді. Ахмет мысалдарының бір тобы адам бойындағы алауыздық, мақтаншақтық, қайырымсыздық, төкаппарлық, күншілдік, зорлық, топастық, надандық, кулық, күндестік, үлкенді сыйламау, тойымсыздық, достықты қадірлемеу, жалақорлық, қанағатсыздық сияқты келеңсіз мінездерді мінеуге құрылады. Кейбір мысалдарда тұтас халықтық әлеуметтік мәні бар тақырыптар (отаршылдық, әкімшілдік, зорлық пен зомбылыққа қарсы халық санасына қозғау салатын, қайрат пен жігерге, намысқа шақыратын) қозғалады. Бұған «Қасқыр мен тырна», «Ала қойлар», «Қасқыр мен қозы», «Аңдарға келген індет», т.б. жатады.

Атап айтқанда, А. Байтұрсынұлы мысалдарында халықаралық сюжеттік жүйенің мазмұны қазақ өміріне бейімделгенін, сол кездегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік сұранысына қажетті ойлармен толықтырылып тұр. Крыловтың шығармаларында он тармақтан тұратын «Шымшық пен көгершін» атты мысалды А. Байтұрсынұлы отыз екі жолға дейін ұлғайтып, мүлдем басқа туынды деңгейіне көтереді. Ақын өз жанынан қосқан ойлары арқылы бұл мысалды қазақтың төлтума рухани мұрасына айналдырды.

Мұндай ерекшелік «Өзен мен қара су» мысалына да тән:

Меңзеймін қара суды, қазақ, саған,
Талпынбай талап ойлап, қарап жатқан.
Барады қатар жұрттың бәрі озып,
Ілгері жылжымайсың жалғыз аттам.
Оянып, жан-жағыңа сал көзіңді,

Түбіне жетпей қалмас қамсыз жатқан.
Өткізіп уақытты өкінерсің,
Пәледен, басқа келмей, деймін сақтан.
Қазағым, сал құлағың нақылыма,
Түсініп айтқан достық ақылыма.
Сөз емес еріккенде ермек еткен,
Айтамын жаным ашып жақыныма.
Қозғалмай бұл күйіңмен жата берсең,
Боларсың қара судай ақырында /1. 94/.

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары мен жақсы-жайсаңдарының ел қамы үшін белсенді саяси әрекетке баруына түрткі жасау мақсатын А. Байтұрсынұлы «Малшы мен Маса» мысалында былайша нақтылай түседі:

Мысалы, қазақ – малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды пәле делік андып баққан.
Пәленің түрін көрген мен – Сарымаса,
Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.
Ойлаймын: «Осы сөз де жетеді, – деп,
Қатты айтсам, сөзім батып кетеді, – деп.
Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді
Қорқамын Сары масадай етеді деп.

Академик Р. Нұрғалиев «Ақжол» жинағының алғы сөзінде қазақ ақын жазушылары мысалдарының ерекшеліктерін: «Абай аудармалары Крылов түпнұсқасымен көбіне-көп дәлмедәл келеді. Спандияр Көбеев 8 мысалды қарасөзбен баяндаған. Ал, Ахмет Байтұрсынов аудармаларында сюжет сақталғанымен, жаңа ойлар айтылады... Крыловтың он жолдық «Шымшық пен Көгершін» мысалы Ахмет Байтұрсынов аудармасында отыз екі жолдан тұратын жаңа шығарма, «Өгіз бен Бақа» орысшада – 17, қазақшада – 36 жол, «Қасқыр мен тырна» орысшада – 19, қазақшада – 76 жол, «Арыстан, Киік хәм Түлкі» орысшада – 35, қазақшада – 56 жол, «Қасқыр мен Қозы» орысшада – 37, қазақшада – 68 жол, «Ағаш» орысшада – 31, қазақшада – 56 жол. Бұл фактілер қазақ ақыны дәстүрлі оқиға, қалыпты бейнелерді ала отырып, ойға ой, суретке сурет қосып, жаңа ұлттық төл туынды жасағанын көрсетеді. Бұрын емеуірін, ишара, меңзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» кітабында ашық, анық, айтылады» – деп анықтай түседі.

«Қасқыр мен тырнада» сүйекке қақалып өлгелі тұрған жерінен құтқарған тырнаға қасқыр алғыс айтудың орнына, өзін бас салып, жемек болады. Мысалдағы оқиға желісі көптеген мысалдарға ортақ болғанмен, авторлардың әр қайсысы өзінше жазуға тырысады. Ахмет мысалы ұзақ кіріспеден басталады. Қасқырдың тырнаға мақтау – монологін өз жанынан қосады. Мысал соңындағы:

Қиссасы Қасқыр, Тырна болды тамам,
Мінездес, қасқырменен кейбір адам.
Басына пәле түсіп, қысылғанда,
Жалынып-жалпаяды келіп саған...
Қайырды қарап істе адамына,
Қарайлас өзіңменен шамалыға
Қасқырдай қаражүрек залымдардың
Жүрмендер түсіп кетіп тамағына, –

деген тұжырым қазақылық ұғымға сай келеді.

«Ала қойлар» мысалында жадағай зорлық-зомбылық қана емес, отаршылдық саясаттың зұлымдық бет пердесі ашылады. Ахметтің түпнұсқадағы 38 жолдық мысалды 64 жолға жеткізіп аударуы өзінің айтар ойын оқырманның тереңірек ұғынуына жол ашу еді. Мұнда Ахмет ақ патшаның құлқынқұмар саясатын, отар елдерді айлалы тәсілмен қанап отырғандығын суреттейді. Арыстан – орыстың ақ патшасы, аю мен түлкі – жақын кеңесшілері, ала қойлар – бұратана халық. «Әділ» патша «ала қойларды» көргенде көзі ауыратынын айтып, олардан құтылудың жолын «кеңесшілерімен» ақылдасады. Оларға өз ойын ашық айтып, беделіне көлеңке түспейтіндей болуын сұрайды. Сонда аю:

Бәрін де ала қойдың қырсаң, тақсыр,
Тұқымын не бар құртып, жоймайтұғын? –

деп, бірден жауыздық ойын жеткізеді. Оны арыстан құптай қоймайды. Сонда саясатқа шебер сұм түлкі қойларды қасқырға бақтыруды ұсынады. Арыстан бұл ақылды қабыл алады. Ақыры «қасқыр баққан қойдан ала түгіл ағы да аз қалады». Қойлардың таусылғанын көрген жандар оны арыстаннан емес, қасқырдан көреді. Мысал аяғында:

Бұл сөзге дегенім жоқ жылдар-күлер,
Адам аз алдын болжап, анық білер.
Көкжалдар қойшы болса, кім біледі,
Береке ала қойға кірсе, кірер, –

деп, Ахмет түйінді ойды оқырманның өзіне тастайды /2. 63/.

Осындай саяси мәні бар мысалдың бірі – «Қасқыр мен қозы». Ол түпнұсқада 36 жол болса, тәржімада 68 жол. Бұлаққа су ішуге келген қозыны қасқыр ұстап алып, кінәлап, сол кінәсі үшін жеп қоймақ болады. Қозы өзінің кінәсыздығын қанша дәлелдесе де, болмай, қасқыр оны көтеріп ала жөнеледі. Ахметтің өзіндік өрнегі мысалдың басталуы мен аяқталуындағы өзгешеліктер және қасқыр мен қозы диалогіндегі қазақы сөз саптауынан байқалады. Ахмет былай бастайды:

Бұлаққа су ішуге келді қозы,
Жанында серігі жоқ жалғыз өзі.
«Бөрі жоқ десең, шығар бөрік астынан»
Пәле мен қаза алыс па келсе кезі.

Шумақтағы «Бөрі жоқ десең, шығар бөрік астынан» деген тармақ ерекше өң беріп, мысалдың таза ұлттық тынысын танытады. Крыловта оқиғаның қалай аяқталары басынан-ақ белгілі болса, Ахмет оқиға дамуына өзіндік әдіс қолданып, мысал кілтін соңына дейін сақтайды. Қасқырдың қойған кінәсынан қозы ақталып шыққандай болғанмен, қасқыр тағы бір бұлтартпас кінә тағады.

Алыпсың жаман әдіс қарсыласып,
Сенімен тұрам ба мен мылжындасып.
Айтайын, білгің келсе, қозым, саған,
Кінәң сол – жегім кеп тұр, қарным ашып.

Ахмет мысалынан күштінің озбырлығын бірден тануға болады. Бұдан сол кездегі патшалық Ресей қазақ даласына әкелген үстемдіктің әділетсіздігі көрінеді. Отаршылдық құрсауындағы халықтың «басты кінәсы» қозы тағдырына ұқсас. Мысалдың негізгі түйіні – халықты ояту, ой салу.

Отаршыл әкімдердің момын халыққа істеген қулық, зорлық-зомбылық әрекетін «Андарға келген індет» деген көлемді мысалында суреттейді. Аң патшасы арыстан бар аңдарды жинап алып: «Күнәміз көп болған соң, құдай бізге індет жіберді. Менің де күнәм жетерлік, талай қойды қойшысымен жеп едім. Кімнің күнәсі көп болса, жұрт үшін құрбандыққа жанын қисын», – дейді. Сонда жағымпаз түлкі: «Кім оны кінә дейді, оны кінә десек, біз аштан өлеміз ғой, адамды жесеңіз де, кінә емес, қайта сауап», – дейді. Бұны жолбарыс, аю, қасқыр бөрі де қолдайды. Әркім өз сырын айтады. Өгіз тұрып: «Бұдан бес жыл бұрынғы аштықта біреудің шөбін рұқсатсыз үзіп жеп едім», – дейді. Илешала, аю, қасқыр:

«Япырмай, бұл не деген күнә, тақсыр!
Шуылдап қоя берді аю, қасқыр:
Былдады бір өзі емес, бөрімізді,
Біреудің шөбін ұрлап қара басқыр!
Соншама не көрді екен, құдай ұрған?
Обал жоқ бұл көрімге жұртты қырған.
Өзгелер мұнан ғибрат алмас үшін,
Жоялық жылдам көзін, етіп құрбан», –

деп, өгізді алып ұрып, құрбандыққа шалады, күнәдан тазарсын деп отқа салады. Автор «адамның шөбі түгіл, өзін жеген, тісті мен тырнақтылар аман қалды», «Айтуға түсін ашып қай-

мығамын, біреуге кетті ме деп тілім тиіп», деп аяқтайды.

Тауыса алман дүние кебін айтып, санап,
Хәкім аз іс ететін ғаділ қарап.
Залымдар айран ішіп аман кетіп,
Момындар тұтылып жүр шелек жалап.

Мысал «Айран ішкен құтылады, шелек жалаған тұтылады» деген халық мақалын еске салады. Ахмет мысалдарында ұлттық мақал-мәтелдер мазмұнына қарай талғампаздықпен қолданылады. Мәселен, «Әлін білмеген әлек», («Өгіз бен бақа»), «Бастан құлақ садаға» («Қасқыр мен тырна»), «Халық айтса қалып айтпайды» («Қарға мен түлкі»), «Жаксылықты басыңа қыл, басыңнан асса, досыңа қыл» («Қара бүлт»), «Не ексең, соны орасың» («Қасқыр мен мысық») т.б.

Ахмет мысалдары қазақ халқын бірлікке, ынтымаққа уағыздайды. «Аққу, шортан һәм шаян» мысалы арқылы алған жүкті үш жаққа тартқан алауыздықты шенесе, «Малшы мен масада» жылан шағайын деп келе жатқанда, шағып оятқан масаның достығын түсінбеген малшыны кінәлайды. Ақын өзін ұйқыдағы халқына достығын ұсынған масаға теңейді.

Мысалы, қазақ – малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды пәле делік аңдып баққан.
Пәленің түрін көрген мен – Сарымаса
Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.
Ойлаймын осы сөз де жетеді деп,
Қатты айтсам, сөзім батып кетеді деп,
Ұйқысы ашылмаған жүрт өзімді,
Қорқамын сарымасадай етеді деп.

Ақын осы ойын толықтырып жазған өз өлеңдерінің жинағын кейін «Маса» қойды /3. 59/.

Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағын-

дағы «Сөз иесінен» атты беташар өлеңінде «Маса» деп отырғаны өзі екенін ұқтыра келіп, автор өз шығармашылығының басты нысанасын:

Ызындап ұшқан мынау – біздің Маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын Маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, кара яки қызыл Маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша,
Ұйқысын, аз да болса, бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса?!

деп атап көрсетеді. Бұл жинаққа «Маса», «Сөз иесінен», «Жазушының қанағаты», «Туысыма», «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Достыма хат», «Жиған-терген», «Анама хат», «Тілек батам», «Жауға түскеннің сөзі», «Адамдық диқаншысы», «Бак», «Тарту», «Қа... қаласына», «Жұртыма», «Жұбату», «Н. Қ. ханымға», «Ақын ініме», «И. Б. Жездеме хат», «Жауап хаттан», «Ғылым», «Замандастарыма» сияқты төлтума өлеңдерімен қатар Вольтер, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Ю. В. Жадовская, С. Я. Надсон сияқты Ресей мен Еуропа ақындарының өлеңдерінен аудармалар мен автордың үш мысалы енген.

1. А. Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы, 2003.

2. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынов. Кітапта: Міржақып Дулатов. Шығармалары. Алматы, 1991.

3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. Алматы, «Білім» қоғамы 1991.

* * *

В статье раскрываются жанровая особенность и художественность басен И.А. Крылова в переводе Ахмета Байтұрсынова.

* * *

The article deals with the genre and feature the artistry of fables, IA. Krylov, translated Ahmet Baitursynov.

Т. Сейдімханова

С. СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БАҚСЫЛЫҚ САРЫН, ТҮРМЫС- САЛТ САРЫНДАРЫ

Бақсы жырларындағы образды суреттеулердің сыр сипатын бейнелеуі де С. Сейфуллин зерделеуінен қағыс қалмаған.

Сәкен бақсы жырларының айырым – ерекшелігін, адамға әсер – ықпалының дәреже –

деңгейін жақсы таныған: «Бақсы жырларының сарыны халықтың өзге сарын – күйлерінен бөлек, өзгеше болады. Бақсы жырларының күйі суық, жат сарынды, тыңдаған надан адамның сезіміне суық иял елестеткендей, надан адамның